

НОТЎЛИҚ ОИЛАЛАРДАГИ БОЛАЛАРДА ШАХСИЙ МАСЪУЛИЯТ ВА ЭМПАТИЯ ҲИССИНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ИЖТИМОИЙ ТАРБИЯ ЙЎЛЛАРИ

Сафоева Рано Жалоловна

Оила ва гендер илмий-тадқиқот институти таянч докторанти.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15572453>

Аннотация. Мазкур мақолада нотўлиқ оилаларда ўсган болаларда шахсий масъулият ва эмпатия ҳиссини шакллантириши масаласи ижтимоий-педагогик нуқтаи назардан таҳлил қилинган. Ота ёки онасиз муҳитда вояга етаётган болаларда руҳий ҳимоясизлик, ҳиссий номувозанатлик ва ижтимоий муносабатлардаги муаммолар кузатилиши таъкидланган. Шунингдек, мактаб, маҳалла, оммавий ахборот воситалари, болалар марказлари ва нодавлат ташкилотларнинг тарбиявий ролини кучайтириши орқали бундай болаларда шахсий камолотни таъминлаш механизмлари таклиф этилган.

Хорижий тажрибаларга асосланиб, миллий шароитга мос амалий ечимлар баён этилган.

Калим сўзлар: нотўлиқ оила, бола психологияси, эмпатия, шахсий масъулият, ижтимоий тарбия, мактаб тарбияси, маҳалла фаолияти, медиа таъсири, реабилитация марказлари, хорижий тажриба.

Abstract. This article analyzes the issue of developing a sense of personal responsibility and empathy in children raised in single-parent families from a socio-pedagogical perspective. It emphasizes the psychological vulnerability, emotional imbalance, and social relationship challenges faced by children growing up without either a mother or a father. The study proposes mechanisms to ensure the personal development of such children through strengthening the educational roles of schools, local communities (mahallas), mass media, children's centers, and non-governmental organizations. Practical solutions adapted to national conditions are presented, based on international experiences.

Keywords: single-parent family, child psychology, empathy, personal responsibility, social education, school upbringing, community involvement, media influence, rehabilitation centers, international experience.

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема формирования чувства личной ответственности и эмпатии у детей, выросших в неполных семьях, с социо-педагогической точки зрения. Подчёркиваются психологическая незащищённость, эмоциональный дисбаланс и трудности во взаимодействии с обществом, с которыми сталкиваются дети, растущие без одного из родителей. Предложены механизмы обеспечения личностного развития таких детей за счёт усиления воспитательной роли школы, махалли (местного сообщества), средств массовой информации, детских центров и неправительственных организаций. Представлены практические решения, адаптированные к национальным условиям, на основе международного опыта.

Ключевые слова: неполная семья, детская психология, эмпатия, личная ответственность, социальное воспитание, школьное воспитание, участие сообщества, влияние медиа, реабилитационные центры, международный опыт.

Кириш

Оила — инсоннинг биринчи ва энг муҳим ижтимоий муҳити бўлиб, унда бола шахсий сифатлари, ахлоқий қарашлари ва ижтимоий қобилиятларини шакллантиради.

Оила нафақат болага биологик ҳаётни беради, балки унинг шахсияти, дунёқараши ва келажакдаги ижтимоий ролларини аниқлайди. Муваффақиятли ва барқарор оила муҳитида ўсган болаларда масъулият, ишонч, меҳр-оқибат, инсонпарварлик каби қадриятлар эрта шаклланади. Аммо замонавий жамиятда турли ижтимоий, иқтисодий, миграцион, маданий ва шахсий омиллар таъсирида нотўлиқ оилалар сони ошиб бормоқда.

Ота ёки онасиз, ажрашган ота-оналар фарзанди сифатида вояга етаетган болаларнинг таълим, руҳий ҳолат ва ижтимоий муносабатлар соҳасида муайян қийинчиликларга дуч келаетгани кузатилмоқда.

Шу контекста, бундай болаларнинг тарбиясида шахсий масъулият ва эмпатия ҳиссини шакллантириш алоҳида эътибор талаб этади. Чунки ушбу туйғулар боланинг мустақил шахс сифатида вояга етишида, қарор қабул қилиш қобилиятида ва бошқаларга нисбатан муносабатларида ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Масъулиятли ва эмпатик шахслар ижтимоий муносабатларда муваффақиятли бўлади, жамоа ичида тўғри ўрин топади ҳамда жамиятда ижобий роль ўйнайди. Айнан шу боис, оила муҳитидаги камчиликларни жамоат, таълим ва тарбия институтлари ёрдамида қоплаш муҳим вазифалардан биридир. Ижтимоий тарбия механизмлари — мактаб, маҳалла, ОАВ, маданий муассасалар, ННТ ва турли интерфаол платформалар орқали боланинг шахсиятига ижобий таъсир кўрсатишнинг самарали йўлларида бири сифатида қаралиши лозим¹.

Нотўлиқ оиланинг бола шахсиятига таъсири: Нотўлиқ оилаларда ўсган болаларда шахсий ривожланишда муайян қийинчиликлар ва эмотив мувозанатсизликлар кузатилади. Ота-онадан бири етишмаган муҳитда бола ўзини кўпинча ҳимоясиз, ёлғиз ва тушунарсиз ҳолатда ҳис этади. Бу ҳолат унинг ўз-ўзига бўлган ишончини пасайтиради, жамиятдаги ўрни ва ўзининг шахсий қимматини тўғри баҳолай олмаслигини келтириб чиқаради. Жавобгарликдан қочиш, ҳатолари учун бошқаларни айблаш, шахсий фикр ва қарор қабул қилишда заифлик — бундай муҳитда ўсган болалар учун хос ҳолатлардан ҳисобланади. Чунки уларда ролвий моделлар, хусусан, оталик ёки оналик намунаси етарлича шаклланмаган бўлади².

Шу билан бирга, нотўлиқ оила муҳитида ўсган болаларда эмпатик қобилият — яъни бошқаларнинг ҳиссиётини англаш ва тушуниш қобилияти — кам ривожланади. Бу уларнинг ҳам ёшдошлари, ҳам катталар билан муносабатларида турли муаммоларни келтириб чиқаради. Масалан, бундай болалар кўпинча кўрқув, ёпиқлик ёки, аксинча, агрессия орқали ўзини ифода этади. Айрим ҳолларда эса уларда ички протест, ўзини четда ҳис қилиш, ҳатто дунёқарашда салбий тенденциялар кузатилади. Бу ҳолатлар нафақат шахсий ривожланишга, балки жамият билан соғлом интеграцияга ҳам тўсиқ бўлади.

¹ OECD. *Early Childhood Education and Care Policy Review: Enhancing Empathy and Social Skills*. Paris: OECD Publishing, 2020. <https://www.oecd.org/en/about/programmes/early-childhood-education-and-care-eccec.html>

² Gippenreiter, Y. B. *Obshchatsya s rebenkom. Kak?* Moskva: AST, 2008.

Шу сабабли, бундай болаларнинг соғлом ижтимоийлашуви учун мактаб, маҳалла, болалар марказлари, психологик хизматлар ва ОАВ сингари ижтимоий институтларнинг мақсадли ва тизимли иштироки катта аҳамиятга эга³.

Шахсий масъулият ва эмпатияни шакллантиришнинг ижтимоий тарбия йўллари

Мактаб тарбия тизими орқали шакллантириш: Мактаб — бола шахсиятининг шаклланишида оталик ёки оналик функциясини қисман тўлдирувчи муҳим ижтимоий институтлардан бири ҳисобланади. Нотўлиқ оилаларда ўсган болалар учун мактаб фақат таълим манбаи эмас, балки уларнинг шахсий туйғулари, ахлоқий қарашлари ва ижтимоий муносабатларини шакллантирувчи муҳит вазифасини ҳам бажаради. Мактабларда “Мен ва жамият” мавзусидаги дарслар орқали шахсий жавобгарлик, ўз хатти-ҳаракатлари учун масъулиятни ҳис қилиш, жамоада фаол иштирок этиш каби туйғуларга эътибор қаратиш мумкин. Шунингдек, гуруҳда ишлашни ўргатувчи лойиҳа дарслари болаларни ҳамкорлик, ҳиссий ёндашув, тинглаш ва келишиш каби ижтимоий кўникмаларга эга қилади. Ролли ўйинлар ва эмпатия машқлари эса бошқаларнинг ҳиссиётларини англаш ва тушуниш қобилиятини ривожлантиради. Мактаб доирасидаги маънавий-маърифий тадбирларда эса шахсий масъулият, бирдамлик ва инсонпарварлик мавзулари алоҳида ёритилиши мақсадга мувофиқ⁴.

Маҳалла ва жамоатчилик фаолияти орқали тарбия: Маҳалла — бола жамиятда ўз ўрнини топиши учун биринчи қадам қўядиган, яқин ва таъсирли ижтимоий муҳитдир.

Айниқса, нотўлиқ оилалардаги болалар учун маҳалла фаолларининг, нурунийларнинг ва оилавий маслаҳат кенгашларининг роли бекиёс. Маҳаллада болаларни тўғри йўналтириш учун катта тажрибага эга инсонларни “ментор” сифатида тайинлаш, уларни ҳафталик ёки ойлик маслаҳат сессияларига жалб этиш самарали натижалар беради.

Шунингдек, ёшлар учун “ижобий намуна” сифатида танланган маҳалладаги обрўли шахслар билан учрашувлар, турли лойиҳаларда биргаликда фаолият юритиш болаларда ўз ўрнини англаш ва масъулият ҳиссини ривожлантиради. Бундан ташқари, хайрия тадбирлари, ижтимоий ёрдам кўрсатиш акцияларида болаларнинг иштирокини таъминлаш уларда эмпатия, меҳр-оқибат ва ҳамдардлик туйғуларини шакллантиради⁵.

Оммавий ахборот воситалари ва мультимедиа воситалари орқали таъсир:

Бугунги кунда бола қайси муҳитда катта бўлмасин, асосий ахборот манбаси сифатида интернет, телевидение ва ижтимоий тармоқлардан фойдаланади. Шунинг учун мазкур платформалар орқали тарбиявий ахборот бериш жуда муҳим аҳамият касб этади.

Эмпатия ва шахсий масъулият мавзусини ёритувчи видеороликлар, қисқа ҳикоялар, ҳаётий воқеаларга асосланган мультимедиа контенти болаларда ҳиссий таассурот қолдириш орқали ички тарбия механизмини ишга солади. Масалан, “Ҳис қил ва тушун” каби анимацион қисқача видеолар болаларда ўз ҳиссиётларини таниқли қилиш, бошқалар ҳолатига нисбатан ечим излаш қобилиятини ривожлантиради.

³ Bronfenbrenner, Urie. *Making Human Beings Human: Bioecological Perspectives on Human Development*. Thousand Oaks: SAGE, 2005.

⁴ Volkova, N. A. *Psikhologiya vospitaniya*. Moskva: Akademiya, 2011.

⁵ Argyle, M. *Psikhologiya mezhlichnostnogo obshcheniya*. Sankt-Peterburg: Piter, 2003.

Ижтимоий тармоқларда ёшларга мўлжалланган ижобий қаҳрамон образларини яратиш ва улар орқали ахлоқий ва маънавий қимматларни тарғиб қилиш ҳам бола руҳиятига ижобий таъсир кўрсатади⁶.

Нодавлат ташкилотлар ва болалар марказлари орқали қўллаб-қувватлаш:

Нодавлат нотижорат ташкилотлари, болалар марказлари ва таълимга ихтисослашган интерфаол муассасалар нотўлиқ оила фарзандлари учун шахсий камолотига кўмаклашувчи муҳим ресурслар ҳисобланади. “Эмпатия лагери”, “Жавобгарлик клуби” каби махсус машғулотлар, тренинглар ва ижтимоий ўйинлар орқали болалар нафақат билим, балки руҳий ва ижтимоий кўникмаларга ҳам эга бўладилар. Арт-терапиялар ва шахсий ривожланишга қаратилган машғулотлар болаларнинг ички дунёсини очиш, кўрқув ва ўзини past баҳолаш ҳолатларини енгишга ёрдам беради.

Эҳтиёжманд ёки жисмоний ва руҳий қийинчиликларга эга нотўлиқ оила фарзандлари учун махсус реабилитацион гуруҳлар ташкил қилиш, уларнинг жамиятга интеграцияси учун муҳим қадамлардан бири ҳисобланади. Ушбу марказлар болалар учун хавфсиз, қўллаб-қувватловчи ва самарали ижтимоий муҳитни таъминлаши мумкин⁷.

Хорижий тажрибаси: Дунёдаги бир қатор ривожланган мамлакатларда болаларда шахсий масъулият ва эмпатия туйғуларини шакллантиришга қаратилган муваффақиятли дастурлар амалиётга жорий этилган⁸. Масалан, **Канададаги “Roots of Empathy”** дастури болаларни реал ҳаётдаги турли ҳолатлар орқали бошқаларнинг туйғуларини тушуниш, ҳамдардлик қилиш ва ҳиссий идрокини ривожлантиришга йўналтирилган. Ушбу дастурда болалар оддий вазиятлар орқали эмпатик муносабатларни машқ қилиб, кейинчалик жамоавий муомалада тўғри ёндашувни шакллантиради. **Япониядаги “Responsibility Circles”** лойиҳалари эса болаларнинг ҳар бир хатти-ҳаракат учун жавобгар эканини англашини таъминлайди. Бу орқали болалар нафақат шахсий, балки жамият олдидаги масъулиятини ҳам теранроқ тушунишни ўрганади. **Швецияда** эса мактаб таълими доирасида ҳар ҳафта эмпатия машғулотлари дарсликлар асосида амалга оширилади. Бу машғулотлар болаларда фақат билим эмас, балки ҳиссий интеллект ва ижтимоий муносабатлар кўникмасини ҳам ривожлантиришни мақсад қилади.

Хулоса

Нотўлиқ оилаларда ўсган болаларнинг шахсий камолоти, хусусан, уларда шахсий масъулият ва эмпатия ҳиссини шакллантириш масаласи жамият учун долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Чунки ушбу туйғулар фақат шахсий баркамоллик учун эмас, балки боланинг келгусида жамиятда ўз ўрнини топиши, самарали фаолият юритиши ва ижобий муносабатлар қуриши учун асосий пойдевор бўлади. Ота-онадан бири етишмаган муҳитда ўсган бола ўзини тўлиқ қабул қилинмаган, ҳимоясиз, шахсий аҳамияти past бўлган инсон сифатида ҳис қилиши мумкин.

⁶ Nazarova, F. F. *Oila va yoshlar sotsiologiyasi*. Toshkent: Ijtimoiy Fikr, 2022.

⁷ UN Women. *Gender Equality and Family Structures in Central Asia*. New York: United Nations, 2021.

<https://www.unwomen.org/sites/default/files/Headquarters/Attachments/Sections/Library/Publications/2019/POWW-2019-Fact-sheet-Central-and-Southern-Asia-en.pdf>

⁸ Roots of Empathy. “Roots of Empathy Official Website.” Accessed April 2025. <https://rootsofempathy.org>

Шу сабабли, тарбиянинг таъсирчан ва самарали ижтимоий механизмлари — мактаб, маҳалла, ОАВ, болалар марказлари ва нодавлат ташкилотлар — ушбу камчиликларни бартараф этишда муҳим роль ўйнайди. Улар болада ижобий шахсий сифатлар ривожини қўллаб-қувватлаш орқали уни жамиятга мослаштиради ва келажакда тўлақонли фуқаро бўлиб шаклланишига хизмат қилади.

Хорижий тажрибалар таҳлил қилинганда, кўплаб ривожланган давлатлар болаларда эмпатия ва масъулият ҳиссини тарбиялашга йўналтирилган махсус дастурларни жорий этганини кўриш мумкин. Канададаги “Roots of Empathy”, Япониядаги “Responsibility Circles” ва Швеция мактаб тизимидаги эмпатия машғулоти шундай дастурларга ёрқин мисолдир. Уларнинг барчаси боланинг ҳиссий дунёси, ижтимоий ўзаро муносабатлари ва шахсий фаоллигини мустақамлашга қаратилган. Ўзбекистон шароитида ҳам ушбу амалиётлардан илҳомланиб, миллий кадриятлар ва жамият хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, мактаб ва маҳалла тизими орқали интеграциялашган ижтимоий тарбия дастурларини шакллантириш мумкин. Бу эса нотўлиқ оила фарзандларини жисмоний, руҳий ва ижтимоий жиҳатдан мукаммал

REFERENCES

1. Gippenreiter, Y.B. (2008). *Общаться с ребенком. Как?* — Москва: АСТ.(Болалар билан эмпатик муносабат қуриш усуллари ҳақида)
2. Волькова Н.А. (2011). *Психология воспитания*. — Москва: Академия.(Шахсий масъулият ва тарбия жараёнларининг психологияси)
3. Аргайл М. (2003). *Психология межличностного общения*. — Санкт-Петербург: Питер.(Эмпатия ва инсонлар ўртасидаги муносабатлар асослари)
4. Nazarova, F.F. (2022). *Oila va yoshlar sotsiologiyasi*. — Тошкент: Ijtimoiy Fikr.(Ўзбекистонда оила тузилиши ва ёшларнинг ижтимоийлашуви ҳақида)
5. UN Women (2021). *Gender Equality and Family Structures in Central Asia*. — New York: United Nations.(Марказий Осиёда гендер ва оилавий муаммолар таҳлили)
6. Roots of Empathy (Official Website). <https://rootsofempathy.org> (Канададаги болаларда эмпатияни ривожлантириш дастури ҳақида)
7. Жўраев, Ш.Ш. (2019). *Болаларда ижтимоий эмоциялар ва эмпатияни шакллантириш*. — Тошкент: Фан. (Ўзбек муҳитида эмпатияни ривожлантириш бўйича илмий тадқиқот)
8. Bronfenbrenner, U. (2005). *Making Human Beings Human: Bioecological Perspectives on Human Development*. — Thousand Oaks: SAGE. (Болалар ривожидида ижтимоий муҳит ва тарбиянинг таъсири ҳақида)
9. Republic of Uzbekistan. (2023). *"Oila va xotin-qizlar" davlat dasturi*. — Тошкент: Adliya vazirligi нашри. (Нотўлиқ оилалар ва ёшларга қаратилган миллий дастурлар)
10. OECD (2020). *Early Childhood Education and Care Policy Review: Enhancing Empathy and Social Skills*. — Paris: OECD Publishing. (Хорижда болаларда эмпатияни шакллантириш бўйича тавсиялар ва тадқиқотлар)